

امام ابن الأثیر و منهج وی در کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر

استاد امین الله حلیمی

پوهنتون بدخشان، بدخشان، افغانستان

aminullahhalimi82@gmail.com

۰۰۰۹-۰۰۰۲-۸۶۹۴-۷۶۲۷

نویسنده

نشان برقی

نشانه ارکاید

چکیده

مبارک بن محمد که ملقب به ابو السعادات مجد الدین، و مشهور به ابن الأثیر می‌باشد. اثر النهایه فی غریب الحدیث والأثر از مهترین کتابها در علم حدیث بوده که در طول تاریخ مورد توجه علماء قرار گرفته است. از آنجای که در این اثر منهج خاص و ابتکارات نو در شرح کلمات صورت گرفته است، بناءً دانستن جایگاه علمی امام ابن اثیر و منهج و روش وی در کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر، ضرورت مبرم است. پرسشی اساسی که هدف تحقیق را تشکیل می‌دهد اینست که: منهج و روش امام ابن الأثیر در النهایه فی غریب الحدیث چگونه می‌باشد؟ بر این اساس این تحقیق به هدف بیان منهج و روش وی در شرح کلمات غریب الحدیث و کشف ویژگی‌های علمی و ابتکارات بیشماری مصنف در آن صورت گرفته است. روشی که در این تحقیق به کار گرفته شده است روش استقراء و کتابخانه‌ای بوده است. یافته‌های این بررسی از این قرار است که: امام ابن الأثیر-رحمه الله- از دانشمندان بزرگ علوم حدیث در قرن هفتم هجری بوده و کتاب وی «النهایه فی غریب الحدیث والأثر» بهترین کتاب در علم غریب الحدیث بوده. و امام ابن الأثیر-رحمه الله- در این کتاب مبتکرانه عمل کرده و تلاش ورزیده است که تمام الفاظ و کلمات که در احادیث من حیث "غریب الحدیث والآثار" یاد می‌گردند بیان نموده است. امام ابن الأثیر در این کتاب از منهج و روش خاصی استفاده کرده است که بی‌نهایت ساده برای دانشجویان علوم شرعی است که بتوانند معانی کلمات حدیث را به‌طور آسان از این کتاب به‌دست بیاورند.

کلیدواژه‌ها: منهج، ابن الأثیر، غریب الحدیث، علوم الحدیث.

The Significance of "Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar" by Imam Ibn Athir in the Science of Hadith

Author
E-Mail
Orcid

AMINULLAH HALIMI

Organizational Affiliation of the First

aminullahhalimi82@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-8694-7627>

Abstract

"The Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar" by Imam Ibn Athir stands as one of the most crucial works in the field of Hadith scholarship, garnering the attention of scholars throughout history. This work is notable for its unique methodology and innovative approaches employed in explaining obscure terms. Recognizing the scholarly position of Imam Ibn Athir and understanding his methodology and approach in this work is essential for the fruitful exploration and study of the text. The central question framing this research is: What is the scholarly position of Imam Ibn Athir, and what is his methodology in "Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar"? Accordingly, this research aims to elucidate the scholarly standing of Imam Ibn Athir, expound on his methodology in explaining the obscure terms in hadith, and unveil the scientific characteristics and numerous innovations incorporated by the author. The research methodology employed is primarily library-based. The findings of this research affirm that Imam Ibn Athir, may Allah have mercy on him, was a prominent scholar in the field of Hadith sciences during the seventh century of the Hijra. His book, "Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar," is recognized as the preeminent work in the science of obscure hadith terms. Imam Ibn Athir demonstrated ingenuity in this book, making diligent efforts to articulate all expressions and words found in hadiths related to "gharib al-hadith wa al-athar," a feat unparalleled by any other existing work to date.

Keywords: Methodology, Ibn Athir, Gharib al-Hadith, Hadith Sciences.

مقدمه

حمد وثنا برای الله متعال و درود و سلام به رسول گرامی صلی الله علیه وسلم و یاران با صفایش، الله متعال همه انسان‌ها و خصوصا امت اسلامی را با زیور علم و معرفت در علم حدیث و علوم آن برتری و فضیلت بخشید، همه‌ی دانشمندان و محدثین در گذر زمان و تاریخ به آن اهتمام زیادی ورزیده و با تحقیق و جمع‌آوری احادیث در کتاب‌های متعدد مورد بحث و در حفظ احادیث و علوم آن در غنا مندی کتاب‌خانه سعی و تلاش فراوان نموده‌اند.

پس از این که فتنه بدعت و نوآوری در دین بر مبنای هوا و هوس فکری و عقیدتی به وجود آمد، علمای امت اسلامی به خصوص محدثین در مورد شرح کلمات احادیث تحقیق و بررسی را آغاز نمودند، و این را نوعی عبادت دانسته اقدام به جمع‌آوری، و شرح کلمات غریب الحدیث من حیث یک کتاب کردند، این در ذات خود یک نوع ابتکار برای بار اول در عرصه‌ی علوم الحدیث در بخش غریب الحدیث بود، بدون تردید آثار علمی و پر ارزشی در زمینه دارای مناهج و مسالکی می‌باشد که روش بحث و پژوهش در زمینه‌ی علوم الحدیث را متنوع و گوناگون ساخته است و این امر مقتضای فهم و شناخت مناهج مصنفین می‌باشد تا به صورت درست از این تصنیفات و آثار استفاده صورت گیرد. غریب الحدیث دانشی است که از صدر اسلام مورد توجه بسیاری از علمای دین قرار داشته و در این زمینه کتاب‌های متعددی به نگارش در آمده است.

اهمیت بالا و ضرورت بهره‌گیری از این دانش و علم، باعث شده بسیاری از چهره‌های بارز علمی مانند ابن الاثیر در این عرصه وارد شوند و به این دانش هرچه بهتر و بیشتر رونق بخشند. کتاب امام ابن الاثیر "النهاية في غريب الحديث والاثار" یکی از کتاب‌های است که به شکل اصلی در مورد غریب الحدیث نوشته شده و از جمله اولین کتاب‌ها در این مورد به شمار می‌رود، و در مابین اهل علم از شهرت و جایگاه خاصی برخوردار است.

بیان مسأله‌ی تحقیق

کتاب "النهاية" از آغاز تصنیف تا اکنون میان اهل علم، به خصوص دانشمندان و دانشجویان علم حدیث دارای جایگاه والایی بوده و مصدر معتبر و موثقی در عرصه‌ی غریب الحدیث به شمار می‌رود. این اثر گران سنگ از امام ابن الاثیر الجزری می‌باشد، وی صاحب تصنیفات فراوانی بود که در هر یکی ابتکار خاص خود را تبارز داده است. و جایگاه علمی و ارزش آثار وی در میان اهل علم و علماء حدیث مشهور و بی‌نیاز به اثبات می‌باشد. النهاية در واقع کتابی است که به خاطر شرح الفاظ نا آشنای حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم توسط امام ابن الاثیر نوشته شده است که یکی از مصادر مهم در علوم الحدیث به شمار می‌رود، ولی متأسفانه در جامعه ما خصوصا دانشجویان و محققان در علوم حدیث از این کتاب و جایگاه

آن معلومات کامل ندارند، ونمی دانند که این کتاب در عرصه‌ی "غریب الحدیث" از چه روش و منهج برخوردار است باید در مورد این عالم برجسته تحقیق و مطالعه نمایند و جایگاه علمی امام ابن الأثير و کتاب وی را به‌طور کامل بشناسند، این امر ما را به اهمیت تحقیق و کاوش منهج مصنف در این اثر وابتکارات وی در آن معترف می‌سازد و به عبارت دیگر پیش از پیش این سوالات را در ذهن پدید می‌آورد که: حیات علمی امام ابن الأثير چگونه بوده؟ و مصنف در این مصدر بزرگ علمی چه منهجی را اختیار نموده؟ و چه ویژگی‌ها را در ارایه مسایل ابراز نموده است؟ این تحقیق مختصر در صدد پاسخ به این پرسشها و تبیین منهج مصنف در این اثر می‌باشد.

سوالات تحقیق:

سوال اصلی:

۱. حیات علمی امام ابن الأثير چگونه بوده و منهج وی در کتاب "النهایه فی غریب الحدیث" در علم حدیث چگونه است؟

سوالات فرعی:

۱. روش و منهج امام ابن الأثير در این کتاب چگونه است؟
۲. اهمیت کتاب النهایه فی غریب الحدیث در چه است؟
۳. روش جدید وابتکارات مصنف در این کتاب چگونه است؟

اهداف و ضرورت تحقیق

محقق می‌خواهد در نتیجه این تحقیق به اهداف ذیل نایل گردد:

- بیان حیات علمی امام ابن الأثير .
- بیان منهج امام ابن الأثير رحمه الله در این اثر و ویژگی‌های علمی آن.
- بیان اهمیت این کتاب وروش‌های جدید مصنف در این کتاب.

پیشینه‌ی تحقیق

در خصوص بیان منهج امام ابن الأثير تحقیقاتی صورت گرفته است که بر حسب جستجوی نگارنده قرار ذیل می‌باشند:

- منهج ابن اثير الجزري في مصنفه «النهایه فی غریب الحدیث والأثر»: این اثر مقاله‌ی علمی بوده، منهج ابن الأثير را در این اثرش به‌صورت تفصیلی بیان نموده است. محقق این اثر استاد دکتور احمد بن محمد الخراط می‌باشد که برای شرکت در برنامه‌ای: "عناية المملكة العربية السعودية

- بالسنة والسيرة النبوية"، توسط مجمع ملک فهد تنظیم شده بود نوشته شده است، که این اثر را به زبان عربی تحقیق نموده است و یافته‌های خود را از منهج امام ابن‌الاثیر به بررسی گرفته است.
- امام ابن‌الاثیر و کتابه النهاية فی غریب الحدیث والأثر "دراسة وصفية" این مقاله‌ی علمی بوده در مورد زندگی نامه‌ی ابن‌الاثیر و در مورد کتاب مشهور وی ... به صورت مفصل بحث کرده است. محققان این اثر عیب الله وحبیب الله ذکر یا می‌باشند که در مجله الدراسات الاسلامیة به چاپ رسیده است که به زبان عربی نوشته شده است.
- با استفاده از منابع ذکر شده در این مقاله سعی شده است که حیات علمی امام ابن‌الاثیر را به بحث گرفته، و روش وی در چگونگی ترتیب کتاب‌اش به زبان فارسی با ذکر مثال‌ها از خود این کتاب در جهت آگاهی دهی دانشجویان علوم شرعی و مدارس دینی با اساس قرار دادن کتاب امام ابن‌الاثیر "النهاية فی غریب الحدیث والأثر" و به خصوص مقدمه‌ی این کتاب و با استفاده از دیگر مقالات و رسایل علمی مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

روش تحقیق:

روش‌ی که در این تحقیق به کار گرفته شده است روش استقراء و کتابخانه‌ی بوده که با استفاده از منابع مکتوب با رعایت مراحل پژوهشی علمی صورت گرفته است. در این تحقیق از مقالات، کتاب‌ها و رساله‌های علمی برای غنای موضوع استفاده شده است.

اهمیت تحقیق:

النهاية در واقع کتابی است که به خاطر شرح الفاظ نا آشنای حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم توسط امام ابن‌الاثیر نوشته شده است که یکی از مصادر مهم در علوم الحدیث به شمار می‌رود، علماء و طلاب؛ به خصوص محققان علوم الحدیث را باید شناخت، مطالعه و تحقیق این امر لازمی و لا بدی است و از آن‌جای که وارد شدن به این اثر گران سنگ پس از آگاه شدن از شرح غریب الحدیث، نیازمند شناخت این اثر. و منهج مصنف در آن می‌باشد، این امر ما را به اهمیت تحقیق و کاوش منهج مصنف در این اثر و ابتکارات وی در آن معترف می‌سازد، این کتاب خیلی از مشکلات محصلین حوزه‌ی علوم شرعی، و مدارس دینی را در راستای فهمیدن مشکلات معنای کلمات حدیث کمک می‌کند.

مفهوم منهج

واژه‌ی "منهج" همانند واژه‌ی منهاج بوده و به مفهوم طریق واضح و راه آشکار می‌آید؛ چنان‌چه عرب‌ها می‌گویند: "نهجُ الطريق" یعنی راه را روشن و آشکار ساختم و "نهج الأمر" فلان کار واضح گشت (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲/۳۸۳).

چنانچه این واژه در قرآن کریم هم چنان به همین مفهوم آمده است الله تعالی می فرماید: «لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا» [المائدة: ۴۸]، (ای مردم، برای هر ملتی از شما شرع و راه روشن و واضیحی قرار داده ایم). مراد از منهج در این تحقیق: راه و روش علمی می باشد که در تصنیف و بیان موضوعات کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر به کار رفته است.

شخصیت امام ابن الأثیر - رحمه الله - و جایگاه علمی وی

مبارک بن محمد بن محمد بن عبد الکریم بن عبد الواحد شیبانی جزری، موصلی شافعی، که ملقب به ابو السعادات مجد الدین، و مشهور به ابن الأثیر می باشد. وی در سال ۵۴۴ هجری قمری در جزیره ی ابن عمر (در عراق فعلی) به دنیا آمده است (ذهبی، ۲۰۰۶ م: ۴۸۸/۲۱).

جزیره ی ابن عمر شهر در نزدیک های موصل عراق است که محاط به نهر دجله است، آن شهر را شخصی به نام عبد العزیز ابن عمر ساخته بود که بنام وی مشهور شد (الحموی، ۱۹۹۴: ۱۴۳/۴).

امام ابن الأثیر رحمه الله ثلث عمر خود را در زادگاه اش گزراند و در ۲۱ سالگی راهی موصل شد تا بتواند از فواید علمی آن دیار بیشتر بهره گیرد (ابن کثیر، ۲۰۰۳ م: ۶۶/۱۳).

برای او اساتید مختلفی نام برده اند به طور مثال در ادبیات عرب، از اساتیدی هم چون ابو محمد سعید هان بغدادی نحوی، و علی بن حرم مکی نام برده شده است. (الحموی، ۱۹۹۳: ۷۱/۱۷). و از جمله ای استادان مشهور وی در ادبیات عرب می توان از اشخاص ذیل نام برد: عبد الوهاب بن هبة الله البغدادی، ناصح الدین ابی محمد سعید بن المبارک بن الدهان البغدادی، ابی الفضل عبد الله بن احمد الطوسی. عبد الوهاب بن سکینه (ابن الفوطی، ۱۴۱۶ هـ: ۴۹۷/۴).

از جماعت بسیاری حدیث شنیده است که از مشهور ترین آنها می توان ابوبکر یحی بن سعدون قرطبی، و ابوالفضل عبد الله بن احمد طوسی را نام برد (الحموی، ۱۹۹۳: ۷۱/۱۷).

وی در سفری که به حج داشته است در بین راه به بغداد نیز سفر می کند و در آنجا نیز از تعدادی علمای آن دیار حدیث می شنود که ابن کلیب، عبد الوهاب بن سکینه و ابوالقاسم صاحب بن خل، از آن جمله اند. (الحموی، ۱۹۹۳: ۷۱/۱۷)، وی پس از بازگشت از بغداد، به دستگاه حکومت در موصل نزدیک می شود و کم کم مورد توجه درباریان قرار می گیرد و نزد آنان جایگاهی رفیع یافت تا جایی که از طرف نورالدین، حاکم وقت، پیشنهاد وزارت به او داده می شود (ابن خلکان، ۱۹۹۴ م: ۱۴۱/۴).

ابن الأثیر در اواخر عمرش مریض و فلج می شود و از حرکت می ماند و این مرض تا هنگام وفاتش او را رها نمی سازد. ابن خلکان معتقد است همه کتاب های ابن اثیر در همین ایام مرض اش و به صورت املاء بر شاگردان اش نوشته شده است (ابن خلکان، ۱۹۹۴ م: ۱۴۱/۴).

از ابن الأثیر شاگردان زیادی روایت کرده‌اند که مشهورترین آن‌ها: أبو الحسن علی بن یوسف القفطی، و فرزنداش که مورخین نام وی را بیان نکردند، و شهاب القوصی اسماعیل بن حامد، و امام تاج الدین عبد المحسن بن محمد و تعدادی دیگر اند (ذهبی، ۲۰۰۶ م: ۴۸۸/۲۱).

در خصوص جایگاه علمی وی، دانشمندان و علمای فروانی شهادت داشتند که دلالت بر این می‌کند که امام ابن الأثیر از جایگاه علمی والای برخوردار بوده است: یاقوت الحموی که معاصر ابن الأثیر بوده، او را دانشمندی فاضل و آگاه به علم عربی، قرآن، نحو، لغت و حدیث می‌داند (الحموی، ۱۹۹۳: ۷۱/۱۷). برادرش عزالدین نیز در مورد او گفته است: کان عالما فی عدة علوم مبرزا فیها، منها الفقه والاصولان والنحو والحديث واللغة. وله تصانیف مشهورة فی التفسیر والحديث والنحو والحساب وغریب الحديث (ابن الأثیر، ۱۹۹۷: ۳۳۳/۱). در خیلی از علوم: از جمله فقه، اصول، نحو، حدیث و لغت عالم چیره دست بود. وی دارای تصانیف مشهوری در علم تفسیر، حدیث، نحو، حساب و غریب الحدیث می‌باشد. ابن کثیر نیز پس از معرفی کامل او عنوان می‌کند: از مهم‌ترین ویژگی‌های ابن الأثیر این است که حدیث بسیاری شنیده است و در علوم مرتبط با قرآن بسیار خوب کار کرده است و هم‌چنین در علوم مختلف کتاب‌های نوشته است (ابن کثیر، ۲۰۰۳: ۲۵۷/۱۳).

بنا بر آنچه گفته شد می‌توان تا حدودی زیادی با شخصیت علمی این امام بزرگ آشنا شد وی در علوم مختلف صاحب نظر بوده است، به‌ویژه با علوم مرتبط با موضوع غریب الحدیث، حدیث، تفسیر، ادبیات و لغت، چهار علم بسیار مهم برای نوشتن کتاب غریب الحدیث است که وی در این علم‌ها صاحب نظر بوده و در میان کتاب‌هایش به موارد در این زمینه بر می‌خوریم که در ادامه خواهد آمد.

برای امام ابن الأثیر علماء آثار مختلفی را ذکر کرده‌اند چنان‌چه ابن خلکان نام شش کتاب را برای وی آورده است (الحموی، ۱۹۹۴: ۱۴۲/۴). ابن کثیر نیز نام سه کتاب را ذکر کرده و بقیه را با تعبیر "و غیر ذلک" و می‌گذارد (ابن کثیر، ۲۰۰۳: ۷۲/۱۷). که در ذیل بعضی آن را ذکر می‌کنیم:

- جامع الأصول فی أحادیث الرسول.
- شرح غریب الأحادیث ومعانیها وأحكامها.
- الشافی فی شرح مسند الشافعی.
- المختار من مناقب الأبرار.
- المصطفى المختار من الأدعية والأذکار
- النهایة فی غریب الحدیث والآثار، کتابی که ما در این‌جا در مورد آن بحث خواهیم کرد.

بالآخره امام ابن الأثیر رحمه الله روز پنجشنبه ماه ذی الحجة سال ۶۰۶ هجری در موصل بر اثر مرضی که عاید حالش شده بود وفات یافت (الحموی، ۱۹۹۴: ۱۴۲/۴).

کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر ومنهج امام ابن الأثیر در این کتاب

اصل کتاب النهایه

در مابین اهل علم در مورد نام این کتاب و نسبت آن به امام ابن الأثیر هیچ اختلافی وجود ندارد، که عده‌ای از علماء در وقت نسبت دادن تاریخ ابن الأثیر در کتاب‌هایشان این کتاب را به ابن الأثیر نسبت دادند از جمله امام ذهبی در سیر اعلام النبلاء، (ذهبی، ۲۰۰۶: ۴۸۹/۲۱) و (ابن خلکان، ۱۹۹۴: ۱۴۱/۴). امام ابن الأثیر خودش در مقدمه‌ی همین کتاب می‌گوید: (وقد سمیته "النهایه فی غریب الحدیث والأثر") من نام نهادم این کتاب را به "النهایه فی غریب الحدیث والأثر" (ابن الأثیر، ۱۹۹۷: ۱۲/۱)، اثر ارزشمند ابن الأثیر جزری، یکی از مهم‌ترین کتاب‌های تدوین شده در دانش غریب الحدیث است و قرن‌هاست که مورد استفاده پژوهش‌گران و علمای دین قرار می‌گیرد. این کتاب، مهم‌ترین اثر ابن الأثیر به‌شمار می‌رود که در آن به شرح و بیان کلمات غریب در احادیث پرداخته شده‌است. این کتاب استدراک‌ی بر کتاب‌های هروی و ابو موسی است، ولی ابن الأثیر توانسته است تلفیقی مناسب از کلام خود و مطالب این دو کتاب به‌وجود آورد، به طوری که خواننده کتاب، النهایه را کتابی یک دست، منسجم و هدف‌مند می‌یابد (عیسی، ۲۰۲۰: ۳۶).

بهره‌گیری از همه دستاوردهای گذشتگان، از نقاط مثبت کار ابن الأثیر در تدوین النهایه است؛ به طوری که این کتاب در شرح حدیث، یک کتاب قوی شرح حدیث، و در غریب الحدیث، نیز سر آمد همه کتب غریب الحدیث است. و در زمینه‌ی لغت نیز کتابی است هم سنگ دیگر کتب لغت، به نحوی که بسیاری از محققان از این کتاب بیشتر به عنوان یک کتاب مرجع لغوی بهره می‌گیرند (عیسی، ۲۰۲۰: ۳۶).

منهج امام ابن الأثیر در کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر

امام ابن الأثیر در کتاب خود مقدمه‌ی نوشته و در آن از اهمیت علم حدیث و اثر، و اسباب وجود غریب الحدیث، و اسباب تألیفات در این رشته و فن و مهم‌ترین کتاب‌های که در عرصه تدوین شده بودند، سخن به‌میان آورده است، چنان‌که در مقدمه‌ی بعضی از شیوه‌های مهم در این کتاب را شرح داده‌است که مهم‌ترین آن‌ها در ذیل بیان می‌شود:

۱ - ابن الأثیر منهج خود را در کتاب "النهاية في غريب الحديث" خود بر اساس ترتیب حروف الفبا تعیین نموده که کلمات غریب الحديث را بر اساس حروف اول و دوم کلمات ذکر می‌کند و شرح می‌دهد، و یا به عبارت دیگر اول کلمات دو حرفی را بر اساس الفبا شرح می‌دهد و سپس سه حرفی را بیان می‌کند، وی کتاب‌اش را با حرف همزه آغاز می‌کند و می‌گوید: "باب الهمزة مع الباء" و در تحت این باب ماده‌وار کلمات را بیان می‌کند، به‌طور مثال: کلمه‌ی "أَبَب" را شرح می‌دهد و سپس کلمه "أَبَد" را تا آخر کتاب بر همین شیوه رفته است.

۲ - آنچه که از کتاب «الهروی» نقل کرده است، او را با حرف «ح» به رنگ قرمز متمایز کرده و آنچه از کتاب ابو موسی نقل کرده است، او را با حرف «س» و آنچه از دیگران اضافه کرده بود، بدون علامت نادیده گرفته است، تا آنچه در آنها وجود دارد را از آنچه در آنها نیست، متمایز کند (ابن الأثیر، ۱۹۷۹: ۱۱/۱). به‌طور مثال در شرح کلمه «جَأَشَ» می‌گوید: (س) فِي حَدِيثِ بَدءِ الْوَحْيِ «وَيَسْكُنُ لِذَلِكَ جَأَشُهُ» الْجَأَشُ: الْقَلْبُ، وَالنَّفْسُ، وَالْحَنَانُ. يُقَالُ: فَلَانٌ رَابِطُ الْجَأَشِ: أَيُّ ثَابِتُ الْقَلْبِ (ابن الأثیر، ۱۹۷۹: ۲۳۲/۱). در حدیث مشهور که در مورد آغاز نزول وحی به رسول گرامی صلی الله علیه وسلم آمده است: سکون واطمینان حاصل می‌کرد قلب وی، جَأَشُ بمعنی قلب و نفس و جان است. گفته می‌شود فلانی ثابت قلب است. نقل قول امام ابو موسی را با حرف س داخل قوس نشانی کرده است. و در شرح کلمه «جَبَأٌ» می‌گوید: (ه) فِي حَدِيثِ أُسَامَةَ «فَلَمَّا رَأَوْنَا جَبَأُوا مِنْ أُخْبِيَّتِهِمْ» أَيُّ خَرَجُوا. (ابن الأثیر، ۱۹۷۹: ۲۳۲/۱). در حدیث اسامه آمده است "وقتی ما را دیدند از جای که پنهان شده بودند برآمدند.

۳ - تمام احادیث و آثار ذکر شده در این کتاب به دو بخش تقسیم شده‌اند: که بخش اول آن اضافه شده به اساس نام است، و آن نام ممکن است صاحب حدیث باشد، یا راوی حدیث، یا دلیلی برای ذکر حدیث به آن اضافه شده است، و بخش دیگری: به اساس نام اضافه نشده است، و اغلب در این نوع، که آن را از روایت‌های رسول خدا (صلی الله علیه وسلم) است، به جز کمی که حقیقت آن دانسته نشده است، آیا حدیث است و یا قول دیگر؟

۴ - نویسنده در کتاب خود به انواع حدیث اشاره کرده است، زیرا نگرانی اصلی او جمع‌آوری "غریب الحديث" بدون علاقه به نشان دادن درجه اعتبار و ضعف حدیث بوده است.

۵ - نویسنده در بعضی موارد هرگاه می‌بیند که در اصل یک کلمه "غریب الحديث" برای یکی از علماء علم غریب الحديث نظری دیگری دارد، آن کلمه را بر اساس نظر همان عالم می‌آورد که مخالف دیدگاه وی است، و بعد از آن وجه صحیح را از دید شخصی خودش بیان می‌کند. به‌طور مثال در حدیث حذیفه رضی الله عنه "«كَبَبَلُنُ لَهَا إِمَامًا» أَيُّ لَنَحْتَارُنُ" (ابن الأثیر، ۱۹۷۹: ۱۵۶/۱) شما حتماً برای وی امام اختیار می‌کنید، کلمه "ابتلاء" را این‌جا اختیار ترجمه می‌کند و بعد از آن می‌گوید: "هَكَذَا أُوْرِدَهُ الْهَرَوِيُّ فِي هَذَا الْخَرْفِ،

وَجَعَلَ أَصْلَهُ مِنَ الْإِتْبَاءِ: الْإِخْتِيَارُ»، (ابن الأثير، ۱۹۷۹: ۱۵۶/۱) امام هروی کلمه ابتلاء را در این حرف آورده است. اصل کلمه را از ابتلاء قرار داده است که معنی اختیار می‌دهد؛ در حالی که این کلمه در نزد امام ابن الأثير معنی آزمایش و امتحان را می‌دهد.

۶ - اگر یک کلمه قبلاً ذکر شده باشد و دوباره ذکر شود در مورد اش می‌گوید: "وقد تكرر ذكره في الحديث" این لفظ در گذشته بیان شده است. (ابن الأثير، ۱۹۹۷: ۱۱/۱).

۷ - ابن الأثير در کتاب خود بعضی از اقوال کسانی را که از وی در مورد تالیف این علم سبقت کردند به‌خاطر شرح بعضی از الفاظ ذکر می‌کند و به همین اکتفا می‌کند، گاهی اگر ایجاب کند در مابین اقوالشان قول راجح را بیان می‌دارد.

۸ - امام ابن الأثير در کتابش تنها "غریب الحدیث والأثر" ذکر نکرده است بلکه بعضی وقت‌ها مسایل لغوی و فقهی را نیز بیان کرده است (عیسی، ۲۰۲۰: ۳۶). به‌طور مثال در مسأله فقهی بعد از این که کلمه "سأل" را شرح می‌دهد در ادامه می‌گوید: «السُّؤَالُ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَالْحَدِيثِ نَوْعَانِ: أَحَدُهُمَا مَا كَانَ عَلَى وَجْهِ التَّيْبِينِ وَالتَّلَمُّ مِمَّا تَمَسُّ الْحَاجَةُ إِلَيْهِ، فَهُوَ مُبَاحٌ، أَوْ مَنْدُوبٌ، أَوْ مَأْمُورٌ بِهِ، وَالْآخَرُ مَا كَانَ عَلَى طَرِيقِ التَّكْلِيفِ وَالتَّعَنُّتِ، فَهُوَ مَكْرُوهٌ، وَمَنْهَى عَنْهُ» (ابن الأثير، ۱۹۹۷: ۳۲۸/۲). سوال کردن در کتاب الله و حدیث دو نوع است: یکی آن‌چه بر مبنای توضیح و تعلیم که نیاز به آن است باشد، که آن مباح است، و دیگری که بر مبنای تکلیف و مشقت باشد، آن مکروه است. و در مسایل لغوی بعد از شرح کلمه "خَبَّتْ" را شرح می‌دهد، مسایل لغوی این کلمه را نیز بیان می‌کند و می‌گوید: «يُقَالُ رَجُلٌ خَبِيثٌ أَيْ فَاسِدٌ. وَقِيلَ هُوَ كَالْخَبِيثِ. وَقِيلَ هُوَ الْحَقِيرُ الرَّدِيءُ، وَالْخَبِيثُ بِنَاءِ يَنْ: الْخَسِيسُ» (ابن الأثير، ۱۹۹۷: ۴/۲). گفته می‌شود "رجل خبيث" به معنی مرد فاسد است. و بعضی‌ها گفتند: مانند خبيث است. بعضی‌ها گفتند وی حقیر و پست است، و خنیت با دو تا به معنی خسیس است.

ویژگی‌های کتاب النهایه فی غریب الحدیث والأثر

کتاب "النهایه فی غریب الحدیث والأثر" دارای ویژگی‌های بیشماری است که در ذیل چند مورد آن ذکر می‌گردد:

۱ - کتاب "النهایه" حاوی هر آن‌چه که در "غریب الحدیث" قبل از ابن اثير نوشته شده است. از این جهت بود که امام ابن الأثير وقت عزم و تصمیم نوشتن این کتاب را گرفت از ده‌ها کتاب که قبل از وی در این مورد "علم غریب الحدیث" نوشته شده بود استفاده کرده و در این کتاب‌اش "النهایه" برای ما مطابق توان‌اش خیلی از اقوال علماء لغت و غریب در مورد احادیث باب بیان نمود، و بسیاری از اقوال و نظریات که در مورد کلمه‌ی غریب که گفته شده بود جمع‌آوری نمود، به‌طور خلاصه می‌توان گفت این کتاب یکی از

کتاب‌های بی‌نهایت مهم و اساس در علم "غریب الحدیث" است، که متفاوت‌تر نسبت به دیگر کتاب‌های که در عرصه‌ی "غریب الحدیث" نوشته شده است، زیرا این که آنچه که در این کتاب موجود است در دیگر کتاب‌ها نیست.

۲ - نسبت دادن طیف وسیعی از اقوال به صاحبان اصلی آن‌ها، که این روش کمک می‌کند تا دانش آموز بدون کدام درد سر به منبع اصلی اقوال دست رسی داشته باشد.

۳ - این کتاب بسیاری از اقوال صحابه کرام و تابعین عظام را جمع‌آوری نموده است که تسهیل اقتداء پیروی کردن راه و روش "از آن‌ها را در بسیاری از امور دنیوی و اخروی بیان نموده است.

۴ - نویسنده در این کتاب به جنبه‌های مختلف علمی پرداخته است، گاهی اوقات مسائل فقهی و لغوی را مورد بحث قرار داده است، و گاهی تلاش برای جمع احادیث متعارض کرده است (عیسی، ۲۰۲۰: ۵۶).

نتیجه‌گیری

از آن‌چه در این مقاله بحث شد، به‌طور مختصر قرار ذیل نتیجه‌گیری می‌نماییم:

امام ابن الأثیر -رحمه الله- از جمله‌ای علمای برجسته علم حدیث و لغت بوده که در عصر و زمان خود از جایگاه علمی ویژه برخوردار بوده است.

امام ابن الأثیر -رحمه الله- در این کتاب مبتکرانه عمل کرده و تلاش ورزیده است که تمام الفاظ و کلمات که در احادیث من حیث "غریب الحدیث والأثر" یاد می‌گردند بیان نموده است که تا اکنون نظیر این کتاب موجود نیست.

امام ابن الأثیر در این کتاب خود در شرح کلمات از روش و منهج خاص استفاده کرد است که تا قبل از وی هیچ عالمی دیگری از این روش استفاده نکرده بود.

تمام کلمات و الفاظ "غریب" براساس حروف هجاء مرتب گردیده است که برای پژوهش‌گران یافتن معانی کلمات را بسیار آسان می‌سازد.

کتاب "النهاية" یک کتابی در عرصه علوم الحدیث است که باشیوه‌ی خاصی نوشته شده است که گویا جمع دو کتابی از امام ابوموسی اصفهانی و امام ابو عبید هروی می‌باشد.

کتاب النهاية فی غریب الحدیث والأثر در واقع یک کتابی خیلی ارزشمند در علم "غریب الحدیث" بوده که مانند این کتاب تا حال نوشته نشده است.

این کتاب دارای ویژگی‌های می‌باشد که بر سایر کتاب‌های تالیف شده در این علم برتری می‌بخشد، از جمله: ترتیب کتاب براساس حروف هجاء، نسبت دادن اقوال به صاحبان اصلی آن، پرداختن به مسایل فقهی و لغوی، و جمع آوردن در بین دو حدیث متعارض است.

پیشنهادها

از آن‌جا که جایگاه علم حدیث و سنت نبوی صلی الله علیه وسلم در دین مبین اسلام خیلی مهم و ارزنده است، که اکثریت مسایل و احکام از حدیث رسول گرامی صلی الله علیه وسلم گرفته شده است. به‌خاطر این‌که این جایگاه در جامعه ما مخصوصاً جامعه اکادمیک بیشتر برجسته باشد پیشنهادهای ذیل قابل بیان است:

- پیشنهاد می‌گردد که طلاب علم و پژوهش‌گران علوم شرعی و حدیثی به مطالعه، تحقیق و پژوهش آثار امام ابن الأثیر - رحمه الله - اهتمام ورزند.
- از آنجای‌که دقت و علم در خصوص روش‌های مصنفان، عامل مهمی برای فهم درست و صحیح آرای علما، و استفاده درست از مراجع بزرگ علمی می‌باشد، علماء و دانشجویان علوم شرعی، به‌خصوص علوم الحدیث در تحقیق روش‌ها و مناهج علماء و دانشمندان سعی و تلاش بیش‌تر نمایند.
- توصیه می‌گردد که دانشجویان و طلاب علوم حدیث در کشور ما مطالعه کتاب "النهایه" را مهم شمرده و در خصوص آن تلاش بورزند.

منابع

قرآن کریم

- ابن الأثیر، مجد الدین المبارک بن محمد بن محمد الشیبانی. (۱۴۲۱). النهایه فی غریب الحدیث والأثر، بیروت: دار ابن الجوزی للنشر والتوزیع.
- ابن خلکان، شمس الدین احمد بن محمد بن ابراهیم. (۱۹۹۴) وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان، تحقیق: إحسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن کثیر، ابو الفداء اسماعیل بن عمر القرشی البصری. (۲۰۰۳) البدایة والنهایة. تحقیق: عبد الله بن عبد المحسن التركي. مصر: دار هجر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم جمال الدین. (۱۴۱۴). لسان العرب، بیروت: دارصادر.
- الحموی، یاقوت، (۱۹۹۱). معجم الأدباء، تحقیق: احسان عباس، قاهرة: دارالغرب الاسلامی.
- ذهبی، شمس الدین أبو عبد الله محمد بن احمد. (۲۰۰۶). سیر أعلام النبلاء. بیروت دار الحدیث.
- الزركلی، خیر الدین، (۱۹۹۲). الأعلام. قاهرة: دار العلم للملايين.

مجلة علمى تحقيقى پامير - دپامير علمى خير نيزه مجله، سال هشتم، شماره ٢٧، زمستان، ١٤٠٢ | ١٣

عز الدين، ابوالحسن على بن محمد بن محمد بن عبد الكريم ابن الأثير. (١٤١٧). الكامل فى التاريخ. تحقيق: عمر عبد السلام تدمرى، بيروت: دار الكتاب العربى.
عيسى، حبيب الله، ذكرى، حبيب الله. (٢٠٢٠). الامام ابن الأثير وكتابه النهاية فى غريب الحديث والأثر. مجلة الدراسات الاسلاميه والمعاصره، ج١، شماره ١، صفحه ٣٦-٥٨.

